

אפיקומן

מצוות אכילת האפיקומן

חטיפת האפיקומן: איתא בפסחים קט. : 'תניא רבי אליעזר אומר חוטפין מצות בלילי פסחים בשביל תינוקות שלא ישנו'. נאמרו ביאורים שונים בביאור חטיפה זו ובמטרתה.

רש"י בד"ה 'חוטפין מצה' הביא שני פירושים. א. 'מגביהין את הקערה בשביל תינוקות שישאלו'. ב. 'אוכלין מהר'. והרשב"ם שם באר עוד, ש'חוטפין מסלקין את הלחם מיד התינוקות שלא יהו ישנים מתוך מאכל הרבה כדרך התינוק אחר אכילתו ושוב לא ישאלו'. המאירי בפסחים קח: באר 'חוטפין מצה כלומר שמתעסקים בה דרך המייה וחטיפה זה מזה כדי שישתעשעו התינוקות בכך ולא יבאו לידי שינה ויתעוררו למה שרואים וישאלו ויחקרו'. הרמב"ם בהל' חו"מ ז, ג כתב: 'חוטפין מצה זה מיד זה'. בהגדת בית הלוי בעמ' עו באר בדעת הרמב"ם שאף שכל השנה יש להמתין לבעה"ב כנאמר בברכות מז. שבעה"ב בוצע תחילה, בלילה זה הותר למסובין לחטוף ולהקדים את בעה"ב. ותימה, שכן לא ציין הרמב"ם שחוטפין באכילתן, אלא רק שחוטפין המצה זה מזה ובכך מעוררים את התינוקות. וראה בכף החיים בסי' תעג ס"ק קכג שתאר מנהגם: 'מנהגנו לכרוך אותו במפה ולקשרו בכתף התינוק, ואמרים הא לחמא עניא. ואח"כ הולך התינוק ודופק על הדלת. ואומרים לו מי אתה? ואומר ישראל. ומאין תבוא? ממצרים. ולאן אתה הולך? לירושלים. ומה אתה נושא? מצה... ונשאר על כתפו עד שמגיעין לאכילת האפיקומן'.

אך לא הובא פירוש שמרגילין את התינוקות לחטוף את המצות מבעה"ב, כמנהגנו. וצ"ב מהיכן הגיע מנהג זה להרגילן בגזילה ע"מ למיקט שאסורה כנאמר בב"מ סא: ונפסק בשו"ע בסי' שפח, א. אמנם לשיטת הקצוה"ח שם בסק"א שכתב כי כל עוד שהגזול אינו מתכוון לעכב אצלו את הממון אינו גזל, ניחא הוא שכן בכוונת הילדים להשיב את המצה, ואין כאן איסור בדבר. וראה בשו"ת משנה הלכות יא סי' שצג שהביא שכאשר אין הכוונה לגזילה, אין איסור בדבר.

צפון – ערך עצמי, או בכדי לעורר את התינוקות: הרא"ש פ"י סי' ל והטור בסי' תעג

כתבו שיש לשמור את האפיקומן במפה ביד אחד המסובין, 'זכר למשארותם צרורות בשמלותם'. והב"י שם כתב שאף דבר זה נעשה בכדי שיראו התינוקות וישאלו מדוע מטמינים את המצה והלא עדיין לא אכלו. ופי' נוסף הביא שמצניעין את המצה כדי שלא יאכלו ממנה בשוגג. ולדבריו סגי בסילוק האפיקומן מהשלחן וא"צ להצניעו.

אולם בהגדת בית הלוי עמ' קח באר שכיון שהפסח נפסל בהיסח הדעת ובעי שמירה, לכן נדרש להטמין את הבשר עד שעת האכילה. ומטעם זה מטמינים את מצת האפיקומן שנאכלת זכר לפסח תחת הכר או המפה, כדי שלא יהא היסח הדעת. לדברים אלו יש ערך עצמי לנאמר בסימני הסדר

'צפון', שכן אכילת הפסח מתאפשרת רק בשל היותה טמונה ושמורה עימו. ומשו"ה כתב שם בעמ' עו שיש למנוע מלהניח לקטנים לחטוף את האפיקומן, שכן אינם ברי שמירה בקדשים, ויפסלו בהיסח דעתם.

ברכה על אכילת אפיקומן: הפר"ח בס"י תעו סק"א כתב שאין מברכין על האפיקומן, לפי שכבר ברך על אכילת מצה, הא לאו הכי בעי לברוכי. הפרמ"ג בס"י תפו במש"ז סק"א הביא משמיה דהשל"ה הק' שיכוון בברכת המצה גם על האפיקומן ועל הכורך, ולכן לא ישיח בין הברכה לאפיקומן. אולם המשנ"ב בסק"ה הביא את דעת הלבוש בס"י תעו שכתב שאין מברכין על האפיקומן, כיון שהוא זכר לקרבן הפסח ואינו הקרבן בעצמו. הרי שהאכילה ביסודה אינה מחייבת ברכה בהיותה רק 'זכר' לפסח.

וצ"ע שכן מצאנו שמברכין על מצוות שהינן 'זכר' לנעשה במקדש, כגון, מרור, ספירת העומר, לולב כל שבעה ומאי שנא מצוות אפיקומן שאין לברך עליה. ולכאורה ישנו הבדל יסודי, כל שאר המצוות הנעשות כזכר, הינן תואמות בדיוק לנעשה במקדש, אוכלים את אותו מרור ונוטלין את אותו לולב וכד', אלא שמקור החיוב בדורנו הוא שונה. לעומת זאת האפיקומן הנאכל בזה"ז הוא בכלל לא אותו חפצא של המצווה מדאורי', לכן על 'זכר' השונה מהנעשה בביהמ"ק אין מברכין.

אכילת אפיקומן אחר חצות: התוס' במגילה כא. בד"ה 'לא תויי' הוכיחו שהלכה כראב"ע ו'א"כ צריך למהר לאכול מצה בלילי פסחים קודם חצות, ואפילו מצה של אפיקומן שהרי חיוב מצה בזמן הזה הוה דאורייתא, וכ"כ הר"ן בסוף פסחים ובמגילה ב"ד ז, והרא"ש שם פ"י ס"י לה כתב שכן היה נוהג רבינו תם למהר לאכול אפיקומן קודם חצות (אמנם מבואר שם דמעיקרא דינא רק מצת מצווה צריך לאכול קודם חצות ולא את האפיקומן, אך החמירו באכילתו). וכן פסקו הטור והשו"ע בס"י תעו, א. והנה רש"י ורשב"ם בפסחים ק"ט: ד"ה 'אין' ס"ל שיוצאין יד"ח במצת האפיקומן ולא במצה הראשונה, ולדבריהם הרי שיש להקפיד לאכול את האפיקומן קודם חצות מדינא. ברם כיון דקיי"ל שאם אכל מצה בלא כוונה יצא יד"ח כמבואר בשו"ע בס"י תעה, ד (אמנם בס"י ס, ד הביא השו"ע שתי דיעות אם מצוות צריכות כוונה והכריע שצריכות כוונה, ראה בביה"ל אם הוא מדינא או מחמת הספק), הרי שאף לדעתם ודאי שיצא יד"ח במצה ראשונה שאכל קודם חצות.

תנאי על האפיקומן: האבני נזר בס"י שפא כתב שניתן להתנות בעת אכילתו קודם חצות שאם הלכה כראב"ע שיש לאכול אפיקומן קודם חצות, הרי יוצא יד"ח באכילה זו, ואם הלכה כר"ע שאפשר לאוכלו כל הלילה, אזי אינו יוצא יד"ח באכילה זו. ויחצה מצתו ויאכלנה בתורת אפיקומן. ובכך מותר לו להמשיך לאכול אחר חצות ממנ"פ, אם אכן הלכה כראב"ע אין צריך להשאיר טעם מצה אחר זמן חיובא, ואם ההלכה כחכמים הרי שעדיין לא קיים מצוות אפיקומן ושפיר אוכלו כעת.

ובהגדת בריסק הובא בשם הגרי"ז עמ' רי שדי באכילת מצה קודם חצות להפטר יד"ח אפיקומן, וא"צ להתנות על כך בפירושו. ומקור לדבריו יש להביא מהב"ח בס"י תעז, ב שלמד מלשון הרמב"ם שמצוות האפיקומן אינה משום זכר לפסת, אלא בשביל שישאר טעם מצה בפיו ולכך מספיק שיאכל מצה באחרונה ולא דרושה כוונה באכילתו (אך הרמב"ן כתב כי מצת האפיקומן נאכלת זכר לפסת, ושפיר בעיני לתנאי. ובלאו הכי עצת האבנ"ז אינה עולה לשיטת הרמב"ן, שכן הרמב"ן אסר לאכול אחר אפיקומן כל הלילה ולא רק עד חצות, וע"כ אינו יכול להתנות לאכול אחר חצות שכן אין לאכול אחר האפיקומן (יש לציין, שגם לבעל המאור לא תועיל עצה זו משום שכל עוד מחוייב בהלל אינו רשאי לטעום עוד כלום). ואפשר שאף לרמב"ן אין כוונה זו לעיכוב, כדברי הפר"ח בס"י תעז סק"ב, שיכול לסמוך בשעת הדחק על המצות שאכל בסוף סעודתו ולהחשיבן למפרע כאפיקומן, כאשר שכח וכבר ברך פרי הגפן שעל ברכהמ"ז כשאין לו מצה שמורה 'דלא הוא אלא זכר בעלמא'.

והאגרות משה באו"ח ח"ה סי' לה, ה חלק על עצה זו וכתב שאף שמצוות המצה עד חצות, מ"מ יש להשאיר טעם המצה כל הלילה. וכ"כ האוצרות יוסף יר"ד ח"ב אות ו. עוד יש להסתפק אם מועיל תנאי במצוות. השו"ע בס"י תפט, ג פסק: 'המתפלל עם הצבור מבעוד יום מונה עמהם בלא ברכה, ואם יזכור בלילה יברך ויספור'. וכן רעק"א בס"י מו והמשנ"ב בס"י ו סק"ז, ובס"י מו ס"ק לא, הביאו שמועיל להתנות על ק"ש, שאם לא יאמר את הק"ש בברכותיה בזמנה, תעלה לו אמירתה כעת הגם שאינה נאמרת בברכותיה. והעונג יו"ט בס"י ג כתב שלא מועיל תנאי במצוות, שכן תנאי מועיל רק על כוונות ולא על מעשים, שאחר שנעשה המעשה שוב לא שייך להתנות עליו. ובדעת תורה בס"י מו תלה שאלה זו בדין אם יש ברירה או לא, ולמ"ד שאין ברירה לא מהני תנאי במצוות. ובמקראי קדש ח"ב סי' נו הקשה שכל שליחת בשליחות ליכא בתנאי, וכיון שבמצוות שבגופו לא מועילה שליחות לכן לא מהני תנאי. ובאר עפ"י הרמב"ן בב"ב ככו: ד"ה 'הרי' שרק במילי שבין אדם לחבירו יש מניעה מלהתנות מאחר שליחת בשליחות, אולם בדבר שבין אדם למקום מהני תנאי אף שליחת ובגופו הוא ומשו"ה מועיל תנאי לנזיר.

חומרת אכילת מצת האפיקומן: יל"ע מדוע בעניין אכילת מצה שהינה מצווה מדאורי' לא הזכיר המחבר שצריך לאכול קודם חצות, ואילו בעניין אכילת אפיקומן שחיובה מדרבנן, זכר לקרבן, פסק המחבר בס"י תעז, א שיהא זהיר לאכול אפיקומן קודם חצות. יש לחקור אם חיוב אכילה קודם חצות הינו מדינא כדעת ראב"ע או שמן הדין נאכלת המצה כל הלילה אלא החמירו לאכול עד חצות כדי להרחיק מן העבירה. הפרי חדש בס"י תעז סק"א נקט כי השו"ע הכריע שהלכה כר"ע וניתן לאכול המצה כל הלילה, ולא רק עד חצות. אך הבאנו לעיל דעת המנחת חינוך מצווה ו בד"ה 'ובמצוה' והצל"ח בברכות ט. בד"ה 'ורמינהו' שלא החמירו בכל מצווה שמצוותה כל הלילה לא להתעכב עד אחר חצות, אך בהקרכת הפסח ראו לנכון להחמיר שכן איכא בו כרת. אמור מעתה, שדווקא באכילת האפיקומן שנאכל זכר לפסת, החמירו בו, אך באכילת מצה הנאכלת עם הפסח ונאמר בה 'בערב תאכלו מצת' ומצוותה כל הלילה לדעת ר"ע,

א"צ להחמיר ולאכלה קודם חצות ככל המצוות. אמנם לדעת רש"י והרשב"ם בפסחים ק"ט: ד"ה 'אין' שנקטו שמקיימין מצוות אכילת מצה במצת האפיקומן ולא במצה הראשונה, ברור מדוע הקפידו דווקא בעניין האפיקומן לאוכלו קודם חצות.

אין מפטירין אחר האפיקומן: הגמ' בפסחים ב"דף ק"ט: מדייקת מהנאמר שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן 'אחר הפסח הוא דלא, אבל לאחר מצה מפטירין'. והסיקה הגמ' שלא מיבעיא קאמר, ואף אחר המצה אין לאכול. ונחלקו הראשונים בטעם האיסור.

הרשב"ם בד"ה 'אין מפטירין' כתב שהוא זכר למצה הנאכלת עם הפסח שאין מפטירין אחריו משום שדין הקדשים לאוכלן על השובע מהנאמר 'למשחה ולגדולה'. והרא"ש בפ"י ס"ד לד כתב כי המצה נאכלת זכר לפסח ויש לה את כל דיני הפסח. ולדבריהם האיסור לטעום אחר האפיקומן הוא מהלכות קרבן הפסח ולזכר המקדש, אך אין מטרה להשאיר טעם מצה בפיו.

הרמב"ן במלחמות ב"דף כו: מדפי הרי"ף כתב בטעמו שרצו שיאכל את הפסח על השובע וכדי שיהא לו היכר שלא יחזור ויאכל ונמצא הפסח נאכל באמצע סעודתו. וכשם שאסרו אחר אכילת הפסח כן אסרו אחר אכילת המצה. מטעם זה אסר הרמב"ן לאכול אחר האפיקומן כל הלילה ולא רק עד חצות. וכ"כ הרי"ן ב"דף כו: מדפי הרי"ף שחששו שישכח שאכל כבר פסח ויבוא לאכול שוב פסח במקום אחר.

בעה"מ שם כתב שכיון שכל ישראל היו אוכלין לפנים מהחומה והיה המקום צר, היו זזין מיד אחר אכילתן ועולין לראש הגגות לומר הלל, כנאמר בפסחים ב"דף פה: 'כוזיתא פסחא והלילה פקע איגרא'. חששו חכמים שישכחו מלומר הלל וע"כ אסרו להפיג את טעם הפסח, ובכך יזכרו לקיים מצוותן. ואף אחר החורבן המשיכו איסור זה, זכר למקדש. ולדבריו יהא מותר להפטיר ולאכול אחר ההלל.

בירושלמי בפסחים פ"ו ה"ד הובא בתוס' ב"דף ע. נאמר שנאכל הפסח באחרונה: 'שלא יבא לידי שבירת עצם'. טעם זה לא מהני לחייב אכילת המצה על השובע. התוס' ב"דף קכ. בד"ה 'מפטירין' בארו ש'בעינן שיהא טעם מצה ופסח בפיו, ולטעם זה אף אחר ההלל אסור לאכול, ולא בארו התוס' משום מאי הצריכו כן. וכ"כ הרמב"ם הל' חו"מ ט, ו"כ המשנ"ב בס"י תנח סק"א.

הריטב"א בפ"י ההגדה בתשובה לבן החכם כתב: 'שאינו לנו לאכול שום דבר אחריו כדי שישאר טעמו בפינו, ומתוך הטעם נזכיר טעמי המצוה ונספר בה כל הלילה'. הרי שחייב להשאיר עם טעם מצה כל הלילה שיעוררו לספר ביצ"מ כל הלילה. וכ"כ הארצות חיים הל' פסח אות כח.

המאירי שם באר שכן הוא דרך חירות שא"צ לאכול אחר סעודתו, שכן רק העבד מוסיף לאכול בשנית אחר הסעודה.

הראב"ה ח"ב פסחים ס"י תקכה כתב בטעמו משום ש'דרך חירות לאכול על השובע'.

אולם במדרש שכל טוב שמות יב מבואר עניין מחודש: 'אין מפטירין גמר סעודתיה במיני מגדים אלא במצה, מקל וחומר ומה תחילת הפסח במצה דכתיב על מצות ומרורים יאכלוהו, אף גמר

סעודתיה במצה דכתיב בערב תאכלו מצות'. הרי שיש חיוב שתסתיים סעודתו באכילת מצה, ויתכן והוא משום שמצוות היום במצה. וכ"כ הרי"פ פרלא במ"ע מזו שהפסח נאכל באחרונה משום שמצוות היום בפסח, ובזה"ז במצה.

ובצפנת פענח לריוגוצ'ובר פרשת בא עמ' ס הביין כי אין מפטירין אחר האפיקומן בכדי להשאיר טעם המצוה בפיו, כיון שמצוות האכילה מתמשכת כל הלילה, ומקיים מצווה אם יאכל מצה נוספת – בהשארת טעם המצוה בפיו הרי מקיים מצוות אכילה בכל רגע ורגע.

האם 'אין מפטירין אחר האפיקומן' הוא דין באפיקומן: בהררי קדם פסח בסי' צו חקר אם האוכל אחר האפיקומן ביטל את מצוות האפיקומן, ובעצם איסור האכילה אחר האפיקומן הוא מהלכות אכילתו, או שהאוכל אחר האפיקומן אמנם עבר על איסור אך לא גרע ממצוות האפיקומן שקיים ואינו מחוייב לשוב ולאכול כדינו, שכן האיסור לאכול אחר האפיקומן אינו מגדרי אכילתו אלא מטעמים שונים. ויש לתלות חקירה זו בטעמי האפיקומן, שלכל הטעמים הראשונים (הרשב"ם, הרא"ש, הרמב"ן, בעה"מ, הריטב"א) אין איסור האכילה נועד להשאיר את טעם המצה בפיו אלא בשל הלכות שונות וחששות למנוע ביטול מצוות היום. אך לטעמים האחרונים (תוס', רמב"ם, הר"ן, המאירי, המדרש, מפענח צפונות) תורף האיסור הוא בכדי שישאר טעם המצה בפיו, או משום האיסור לסעוד שתי סעודות בלילה זה, ואם עבר יצטרך לאכול מצת אפיקומן בשנית. המג"א בסי' תפד בסק"ב הביא שתי דיעות אם מותר לאכול סעודה נוספת בבית אחר כל עוד לא אכל כבר את האפיקומן. ולכאור' שורש הספק הוא בשאלה זו אם נאסר לסעוד פעמים בלילה זה, או רק בשל אכילת האפיקומן אין לאכול אחריו ומהלכות האפיקומן הוא. וראה בפרמ"ג באש"א בסי' תעה סק"ד שדן לגבי מי ששינה מקום שיהא מותר לו לאכול אחר האפיקומן, ולכאור' תלוי הוא בהנ"ל. שכן אם האיסור הוא מחמת מצת האפיקומן אפשר שדווקא באכילתו הכא ובמעמד זה נאסר באכילה נוספת. אולם אם האיסור משום טעמים אחרים, אף אם ילך למקום אחר האיסור באכילה לא פג (ובוודאי לשיטת הרמב"ן, הר"ן והמאירי שזהו טעם ומטרת האיסור – שלא יסעוד במקום נוסף). ואפשר לתלות גם את איסור השתייה במחלוקת זו (ראה בפרמ"ג שם בסק"א), שכן אם צריך שישאר טעם המצה בפיו, עליו לדאוג שלא לבטל טעמו, ולכן הרמב"ם כתב שם בהל' י' שאינו טועם כלום כל הלילה חוץ מהמים' וכ"כ הטור בסי' תפו, שכן אינם מבטלים את טעם האפיקומן. אך לשאר הטעמים לא צויין איסור לשתות אחר האפיקומן (וראה במחזור ויטרי סי' עה שדווקא ממילי דאכילה יש להמנע ולהשאיר טעם המצה, והשתייה הותרה. וכן הוא במנהיג בסי' פז והעיטור דף קלה:), והמג"א בסי' תעה סק"א אסר לשתות (וכ"כ הרוקח סי' רפג).

ולפי"ז יש לבאר מדוע סבר המג"א בסי' תעז סק"ה בדין מי ששכח לאכול אפיקומן והתחיל כבר לברך על הגפן לא יחזור, ויסמוך על מצה שאכל בריש סעודתו: 'אע"פ שאכל אחריה דברים אחרים יצא בדיעבד', וכ"כ המשנ"ב בס"ק יב. שכן יש הסוברים שאיסור האכילה אינו מהלכות האפיקומן, וע"כ אין פגם במצוותו למרות שאכל אחר האפיקומן.